

УДК 373.3:37.015.31:57.081.1
DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2024.93.4>

А. С. Кваша

аспірант кафедри початкової і професійної освіти
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ ЯК КОМПОНЕНТ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті розглядається проблематика підготовки майбутніх учителів до здійснення здоров'язбережувальної діяльності в сучасному освітньому середовищі. Теоретично обґрунтовано спрямованість сучасної освіти на збереження здоров'я учнів, формування ціннісного ставлення до здоров'я, розбудову середовища толерантності, дружнього ставлення, підтримки, взаємодопомоги. У статті розкрито сутність компетентнісного підходу в аспекті формування здоров'язбережувальної компетентності вчителя, яка розглядається як сформована спроможність виявляти негативні поведінкові реакції здобувачів освіти та агресивні прояви, спрямовані на приниження особистості. У цьому контексті проаналізовано явище булінгу, як соціального феномену сучасної освіти. У статті акцентується увага на тому, що булінг не лише впливає на ментальне здоров'я жертви, а й порушує сталість морально-етичних норм у шкільному середовищі в цілому, породжує викривлені уявлення про справедливість, взаємини в колективі, формує стереотип «жертви». Розкрито негативні наслідки перебування в булінгових ситуаціях як для жертви, так і для агресора та споглядачів цього процесу. Значну увагу у статті приділено профілактиці булінгових проявів як одному з провідних напрямів реалізації здоров'язбережувальної компетентності в освітньому середовищі. У підсумку доведено, що профілактичні програми протидії та запобігання булінгу мають бути реалізовані для всіх учасників освітнього процесу: вчителів, учнів, батьків. Аналізуються освітні потреби педагогів у аспекті забезпечення здоров'язбереження. Зазначено, що структура компетентності, націленої на здоров'язбереження учнів має три взаємопов'язані складники: теоретичний, практичний та особистісний. З метою якісного забезпечення та розбудови здорового освітнього середовища в сучасних закладах освіти, доцільно запровадити спеціальну підготовку майбутніх учителів до реалізації складних проблем протидії та запобігання булінговим тенденціям як в освітньому процесі, так і поза ним, на рівні особистих взаємин.

Ключові слова: здоров'я, здоров'язбереження, здоров'язбережувальна компетентність, запобігання та протидія булінгу, підготовка майбутніх учителів.

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях з педагогіки, психології та медицини наголошується, що стан здоров'я населення і особливо школярів суттєво погіршується: спостерігається зростання кількості хронічних захворювань, психічних розладів та імунних порушень. Збільшується кількість підлітків, які страждають різними формами девіантної поведінки, причинами виникнення якої дедалі частіше стають порушення соціального і духовно-ментального здоров'я. Особливу тривогу фахівців викликає стан здоров'я дітей, які стали жертвами булінгу в школі. Чинні нормативні акти, що регламентують процес підготовки майбутнього вчителя в ЗВО, а також вимоги до професійної компетентності покладають на педагогів відповідальність за здоров'я учнів. Усе це актуалізує проблему формування здоров'язбережувальної компетентності та здоров'язбережувальної діяльності майбутніх учителів у контексті запобігання і протидії булінгу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психолого-педагогічні засади практичного здоров'язбереження були лапідарно розглянуті

в колективній монографії за загальною редакцією проф. Ю. Бойчука «Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження». Різні аспекти формування здоров'язбережувальної компетентності в майбутніх учителів як початкової ланки освіти, так і основної школи відображені в наукових доробках Л. Малишевої, М. Шеян та інших. Проте запобігання та протидія булінгу як складник здоров'язбережувальної компетентності майбутнього вчителя так і не знайшли широкого висвітлення в працях дослідників.

Мета статті. Проаналізувати особливості формування здоров'язбережувальної компетентності вчителя в контексті запобігання та протидії булінгу в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Формування здоров'язбережувальної компетентності важливе як для майбутніх педагогів учнів, так і для їхніх учнів, адже здоровий спосіб життя сприяє підвищенню професійної ефективності педагога та покращенню навчальних досягнень здобувачів освіти. На думку В. Тевкун, «відсутність у педагогів мотивації до діяльності, пов'язаної із збереженням

здоров'я дітей, незнання і невміння використовувати в освітньому процесі здоров'язбережувальні технології та ігнорування науковою організацією праці в педагогічному процесі – все це свідчення незадовільного стану культури здоров'я в сучасному суспільстві, дефіциту системи знань і практичного досвіду у галузі збереження і зміцнення підростаючого покоління» [7]. У загальному поділяючи таку позицію автора, хочеться зауважити, що здоров'я дітей – це не лише турбота вчителів, а й усіх учасників освітнього процесу, серед яких батьки та адміністрація закладу освіти.

Розглянемо базові концепти нашої розвідки, а саме «компетентність» і «компетентнісна освіта». Словник базових понять з курсу «Педагогіка» тлумачить компетентність як «1) знання, досвід у тій або іншій галузі; 2) інтегральний прояв професіоналізму, у якому об'єднуються елементи професійної та загальної культури, досвіду, стаж педагогічної діяльності та педагогічної творчості; 3) інтегрована характеристика якості особистості, результативний блок, сформований через досвід, знання, уміння, ставлення, поведінкові реакції» [6, с. 40]. Компетентнісна освіта ж розуміється як «особистісно-діяльнісна, результативна освіта; вона зміщує акцент на здатність особи до практичних дій у певному контексті» [4, с. 25].

В останні десятиліття компетентнісний підхід посів центральне місце в освітніх системах багатьох країн. Він орієнтований на розвиток у здобувачів освіти компетентностей, необхідних для успішної адаптації в сучасному суспільстві та професійній діяльності. Компетентнісний підхід в освіті являє собою сукупність освітніх стратегій та методик, спрямованих на формування компетентностей, які включають знання, уміння, навички та особистісні якості, що забезпечують успішну діяльність у різних сферах життя. Цей підхід став відповіддю на зміни в економічній, соціальній та технологічній сферах, що вимагають від системи освіти гнучкості та орієнтації на реальні потреби суспільства. Підґрунтям компетентнісного підходу стали ряд теоретичних концепцій, що включають ідеї когнітивної психології, теорії діяльності та гуманістичної педагогіки. Компетентнісний підхід вимагає перегляду традиційних освітніх програм та їх адаптації під нові цілі і завдання. Навчальні плани повинні бути орієнтовані на досягнення конкретних результатів навчання, виражених у формі компетентностей. Важливо визначити ключові та професійні компетентності, необхідні для успішної професійної діяльності й інтегрувати їх у зміст освітніх програм [3].

Новим для вітчизняної системи освіти стало не тільки запровадження компетентнісного підходу, а й поява негативних явищ в освітньому середовищі, серед яких найпоширенішим є булінг. Булінг у школі – серйозна проблема, яка пов'язана

з психічним і фізичним здоров'ям учнів, впливає на їхню академічну успішність та загальне благополуччя. Порушення, що виникають внаслідок впливу на школярів ситуації булінгу, призводять до особистісних змін. Окремі наслідки жорстокого поводження з учнями можуть мати не лише фізичний та психічний характер порушення розвитку особистості, а й соматичний, особистісний, емоційний та соціальний.

Зараз набувають поширення негативні тенденції міжособистісних взаємовідносин в освітньому середовищі. Таке поширення найчастіше виявляється у формах різного роду тиску і, як правило, має насильницький характер над особистістю, що безпосередньо можна визначити як проблему булінгу. Булінг в освітньому середовищі постає як багатоаспектне явище, що потребує комплексного підходу до визначення його профілактичних заходів. У ситуацію цькування можуть бути залучені вчителі, при чому як з боку жертви, так і з боку агресора, проте найбільшого поширення ситуація булінгу має серед самих учнів, і специфіка профілактики має бути безпосередньо спрямована на цю групу осіб.

Проблематика превенції булінгу налічує кілька підходів до вирішення питання. Соціальний підхід щодо запобігання булінгу реалізується шляхом застосування технологій профілактики конфліктної взаємодії, видів девіантної поведінки, що реалізуються у булінгу. Під профілактикою розуміється система комплексних заходів, спрямованих на попередження відхилень у поведінці та формування моральних якостей особистості. У соціальній роботі під профілактикою розуміються науково обґрунтовані та своєчасно вживані дії, спрямовані на запобігання можливим фізичним, психічним або соціокультурних колізій груп ризику, збереження, підтримка та захист нормального рівня життя та здоров'я учасників освітнього процесу.

Основне місце у діяльності щодо попередження булінгу займає діяльність, що здійснюється класним керівником стосовно його класу загалом. Профілактика конфліктних взаємодій реалізується класним педагогом серед заходів корекції наявних соціальних девіацій та сприяння веденню учнями здорового та безпечного способу життя, вибудовуванні відносин у групі на основі поваги та взаємодопомоги, об'єднання школярів у ході колективно значимої діяльності. Педагогічне попередження булінгу залишається провідним методом профілактики явища Цей метод нівелює виникнення та подолання шкільної девіації, спираючись на використання педагогічної підтримки. Діяльність класного керівника передбачає процес допомоги з подолання впливу різних факторів, що сприяють виникнення булінгу в класному колективі, розвиток гуманних ціннісних орієнтацій у підлітків.

У сучасних умовах освітньої діяльності виникла необхідність розробки профілактичних програм, спрямованих на запобігання булінгу в класі або його профілактики. Подібні програми повинні знайти своє застосування на початкових етапах формування колективу та ґрунтуватися на системному підході, а саме включати роботу не тільки з дітьми безпосередньо, але і з педагогічним, адміністративним персоналом школи, а також із батьками. Програми, що спираються на фактори виникнення булінгу, сприятимуть ефективному та довгостроковому результату. Існує хибна думка, що булінг шкодить лише здоров'ю жертви, у той час як інші учасники не зазнають впливу. Справді, булінг може викликати у жертв депресію, тривожність, низьку самооцінку та посттравматичний стресовий розлад, напруга та стрес не рідко призводять до соматичних захворювань, таких як головний біль, проблеми зі шлунково-кишковим трактом та хронічна втома. У деяких випадках жертвам притаманні суїцидальні думки та поведінка.

Однак кривдники також підпадають під ризики розвитку психічних розладів, включаючи агресивну поведінку, проблеми з управлінням гнівом та антисоціальні тенденції. Учинення булінгу може негативно позначитися на соціальному статусі агресора та його взаєминах з оточуючими. Свідки булінгу (серед яких бувають і вчителі) можуть відчувати почуття провини, страх і безпорадність. Нездатність запобігти булінгу негативно впливає на уявлення свідків про справедливість та безпеку освітнього середовища.

Профілактична робота передбачає зміну соціальної, сімейної, особистісної ситуації учня шляхом застосування спеціальних педагогічних та виховних заходів, що сприяють покращення якості його життя і поведінки, за допомогою зміни особистісних орієнтацій. Однією з причин проявів булінгу може бути атмосфера освітньої організації, відносини між педагогами та учнями, ставлення педагогів до проявів насильства серед школярів. У разі, якщо ця причина є однією з провідних у появі ситуацій булінгу необхідно провести роботу із педагогічним колективом. Тільки після роботи з педагогічним колективом з профілактики булінгу слід переходити до профілактики булінгу серед учнів.

Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» [5] визначає, що відповідно до опису трудових функцій майбутній учитель бере участь в організації безпечного та здорового освітнього середовища. Це означає, він повинен знати «рекомендації, акти правил запобігання та протидії насильству та булінгу (цьку-

ванню) в закладі освіти» [там само]. Реалізація цієї функції вимагає від майбутнього педагога певних наукових знань, професійних якостей, високого рівня культури ставлення до здоров'я.

Звернувшись до термінологічної основи нашого дослідження, зазначимо, що в широкому значенні здоров'язбережувальна компетентність «може розглядатися як здатність людини до збереження власного фізичного, соціального, психічного та духовного здоров'я і здоров'я свого оточення» [2, с. 240]. Л. Малишева здоров'язбережувальну компетентність майбутніх учителів початкової школи розуміє як «інтегративне особистісне утворення, що дозволяє усвідомлено, самостійно й ефективно обирати і реалізовувати власну здоров'язбережувальну траєкторію як життєву позицію та виявляється у здатності майбутнього вчителя вирішувати проблеми і завдання здоров'язбереження, реалізувати особистісну та професійну перспективи» [1, с. 8]. У свою чергу М. Шеян здоров'язбережувальну компетентність вчителів основної школи розуміє як «інтегративну професійну характеристику, яка визначає готовність та здатність педагога кваліфіковано здійснювати і свідомо перебудовувати діяльність щодо здоров'язбереження всіх суб'єктів освітнього процесу на основі знань, умінь, навичок, досвіду, мотивації та вдосконалення професійно значущих якостей особистості» [7, с. 50]. Як бачимо, спільною для обох дефініцій є інтегративність, тобто об'єднання знань, умінь і навичок, що дозволяють майбутньому вчителю провадити здоров'язбережувальну діяльність. Своєчасність формування готовності майбутнього педагога до здоров'язбережувальної діяльності визначається деякими низкою факторів: готовність до здійснення професійних обов'язків, потреба зберегти здоров'я дитини та власне здоров'я, належне виконання посадових обов'язків.

Відповідно до Професійного стандарту [5] здоров'язбережувальна компетентність майбутнього вчителя належить до професійних компетентностей. У контексті запобігання та протидії булінгу здоров'язбережувальна компетентність полягає в тому, що майбутній учитель «своєчасно розпізнає ознаки насильства, булінгу (цькування), здійснює заходи щодо запобігання та протидії насильству, булінгу (цькування)» [там само]. Він повинен знати «види та прояви насильства, булінгу (цькування), правила запобігання та протидії їм» [там само], уміти «вживати заходів щодо запобігання та протидії булінгу, різним проявам насильства серед учнів та інших учасників освітнього процесу» [там само].

Зважаючи на описане вище, можна стверджувати, що структура здоров'язбережувальної компетентності в контексті запобігання та протидії булінгу складається з трьох складників: теоретич-

ного, практичного та особистісного. Теоретичний складник вказує на ступінь сформованості теоретичних знань та уявлень про булінг; фактори, що його викликають; способи подолання та профілактики; психічних, фізіологічних, медичних та вікових закономірностей розвитку організму та особистості. Практичний складник включає володіння навичками, прийомами, методами запобігання та протидії булінгу, а також прийомами та методами формування ціннісного ставлення до свого здоров'я та здоров'я оточуючих, методиками та технологіями організації здоров'язбережувального середовища. Особистісний складник поєднує в собі наявність мотивації, якостей, здібностей, інтересів, потреб, ціннісних установок щодо подолання булінгу.

Формування здоров'язбережувальної компетентності має бути інтегровано у навчальні програми педагогічних ЗВО. Це можна реалізувати шляхом внесення до навчальних планів спеціальних курсів та дисциплін, що стосуються запобігання та протидії булінгу. Практична підготовка може включати: практичні заняття та тренінги відповідної спрямованості. Науково-дослідницька діяльність здобувачів полягає у виконанні дослідницьких проєктів та кваліфікаційних робіт, що висвітлюють окремі аспекти булінгу. Не менш важливою є самостійна діяльність студентів, у якій студенти вони можуть проходити курси на платформах дистанційної освіти, брати участь у конференціях та вебінарах.

Отже, формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх педагогів – це комплексний процес, що включає інтеграцію знань, умінь та особистісних якостей. Методичні підходи до цього процесу мають бути різноманітними та включати інтеграцію у освітній процес, практичну підготовку, науково-дослідницьку діяльність та самостійну активність. Тільки такий системний підхід дозволить майбутнім педагогам ефективно зберігати та зміцнювати здоров'я як своє, так і своїх учнів, створюючи сприятливі умови для їхнього навчання та розвитку.

Висновки і пропозиції. Здоров'язбережувальна компетентність є важливою складовою професійної підготовки майбутніх вчителів. Включення в освітній процес знань, навичок та установок, спрямованих на підтримку та покращення здоров'я як самого педагога, так і його учнів, сприяє створенню сприятливого освітнього середовища. Протидія булінгу та його запобігання є важливими аспектами здоров'язбережувальної компетентності майбутніх вчителів. Вчителі відіграють ключову роль у запобіганні булінгу в школі. Уміння розпізнавати, запобігати та реагувати на булінг сприяє створенню безпечного освітнього середовища, що позитивно позначається на психічному та фізичному здоров'ї всіх учасників

освітнього процесу. Майбутні вчителі набувають важливих навичок управління класом, що підвищує їхню професійну компетентність і готовність до роботи. Формування здоров'язбережувальної компетентності, що включає запобігання та протидію булінгу, є важливим завданням для педагогічних вузів, яке дозволить майбутнім педагогам ефективно створювати безпечне та здорове освітнє середовище. Створення безпечного освітнього середовища, уважне ставлення до поведінки учнів, навчання навичок вирішення конфліктів та своєчасне втручання – все це необхідні кроки для боротьби з булінгом. Спільні зусилля вчителів, адміністрації, батьків та фахівців допоможуть створити школу, вільну від булінгу, та забезпечити сприятливі умови для навчання та особистісного розвитку кожного учня. Виховання гармонійної, успішної, соціально активної, фізично та духовно здорової особистості є пріоритетним напрямом сучасної освіти.

Список використаної літератури:

1. Малишева Л. С. Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх учителів початкової школи в освітньому середовищі педагогічного коледжу : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2018. 24 с.
2. Мельник І. Проблема вивчення психологічного складника здоров'язбережувальної компетентності майбутніх педагогів: системний підхід. *Educological discourse*. 2020. № 3(30). С. 235–253.
3. Наукові підходи до педагогічних досліджень : колективна монографія / За заг. ред. д. пед. наук, професора, чл.-кор. НАПН України В. І. Лозової. Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 348 с.
4. Нова українська школа: словник термінів і понять / уклад. : О. Бабакіна, І. Толмачова; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2022. 70 с.
5. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 № 2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text> (дата звернення: 20.06.2024).
6. Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навчальний посібник для студентів вищих

- навчальних закладів: вид. 2-ге, доп. і перероб. Укладач О. Є. Антонова. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. 100 с.
7. Тевкун В. В. Здоров'язбережувальні компетенції – основа професійної підготовки майбутніх вчителів фізичної культури. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 227–230.
 8. Шеян М. О. Педагогічні умови розвитку здоров'язбережувальної компетентності вчителів основної школи у системі післядипломної педагогічної освіти : дис... на здобуття наукового ступеня доктора філософії : 015 Професійна освіта (за спеціалізаціями). Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Національний університет «Львівська політехніка». Хмельницький-Львів, 2021. 330 с.

Kvasha A. Prevention and counteraction to bullying as a component of the health-saving competence of future teachers

The article examines the issue of training future teachers to carry out health-saving activities in a modern educational environment. The focus of modern education on preserving the health of students, forming a valuable attitude to health, building an environment of tolerance, friendly attitude, support, and mutual assistance is theoretically substantiated. The article reveals the essence of the competence approach in the aspect of the formation of the teacher's health-saving competence, which is considered as the formed ability to detect negative behavioral reactions of education seekers and aggressive manifestations aimed at humiliating the individual. In this context, the phenomenon of bullying is analyzed as a social phenomenon of modern education. The article focuses on the fact that bullying not only affects the mental health of the victim, but also violates the stability of moral and ethical norms in the school environment as a whole, generates distorted ideas about justice, relationships in the team, and forms the stereotype of the "victim". The negative consequences of being in bullying situations for both the victim and the aggressor and observers of this process are revealed. Considerable attention is paid in the article to the prevention of bullying manifestations as one of the leading directions for the implementation of health-saving competence in the educational environment. As a result, it was proven that preventive programs for countering and preventing bullying should be implemented for all participants of the educational process: teachers, students, parents. The educational needs of teachers in the aspect of ensuring health care are analyzed. It is noted that the structure of competence aimed at protecting the health of students has three interrelated components: theoretical, practical and personal. In order to ensure the quality and development of a healthy educational environment in modern educational institutions, it is advisable to introduce special training for future teachers to implement the complex problems of countering and preventing bullying tendencies both in the educational process and outside it, at the level of personal relationships.

Key words: health, health-saving, health-saving competence, prevention and counteraction to bullying, training of future teachers.